

КНЯГИНЯ

ПОВІСТЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

(Переклад Перебенді).

—♦—♦— Ціна 15 кр. —♦—♦—

~~114080~~ 114080

Л Ь В І В

З друкарні тов. імени Шевченка.

від зарядом К. Беднарського.

1 8 8 9.

III
—
и 98396

1,7р

Повість присвячена автором

Б. ЗАЛІСКОМУ.

Львівська бібліотека
АН УРСР
Ж Н 98396

(Передрук з II. т. „Правди“ 1889 р.)

Село!... Ба! кілька споминок любих та чарівних розбужується в моєму старому серці з отсего душевного слова!... Село!... і от перед мене стоїть убога наша хата стара, біла, с чорним димарем; солом'яна криша на ній потемніла... біля хати на причілку яблуня с краснoboкими яблуками; округ яблуні — квітник коханець сестри моєї незабутньої — моєї няньки терпеливої, вїжної!... біля воріт стоїть розлога верба стара з сухим верхом; а за вербою клуня; округ клуні (стодоли) стоги жита, пшениці і всякого збіжжя, за клунею по косогору піде вже сад, та який сад!... Бачив я на своїм віку чимало таки добрячих садів, от хоч би в Умані, в Петергофі, але що то за сади!... шага мідяго не варт, як прирівняеш до нашого прегарного саду! Наш густий, темний, тихий... що й казати! Другого саду такого нема по цілому світу!... За садом лежить левада, за левадою долина а в долині тихий поточок, ледві — ледві дзюрчать: верби та калина оточили ёго, а темнозелений лопух широколистяний обкутав ёго... В отсему поточку, під навислим лопухом, купається білявий опецьковатий хлопчик: викупавшись, прибігає він через долину та через леваду, вбігає в тїнявий сад, впаде під першою грушею або яблонею і засне сном суще спокійним. Проснувшись, він дивиться на гору супроти ёго, дивиться, дивиться і сам себе питається: А що там за горою? Там повинні бути стовпи залїзні, що підпирають небо. От коли б піти туди та подивитись, як там вони ёго підпирають? Піду та подивлюся. Аж воно не далеко. Встав і, не міркуючи, пішов він через долину, через леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минає царину, перейшов с пів верстви полем а на полі стоїть висока чорна могила, він злїз на могилу, що б звідтіля подивитися, чи далеко ще до тих стовпів залїзних. Стоїть хлопець на могилі, та дивиться навкруги: і по сей бік село, і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква с трема ба-

нями, укрита білою бляхою, і тут те-ж визирає церква із за темних садів і те-ж покрита білою бляхою. Хлопець загадався. Ні! гадає він, сёгодні вже за пізно! Не дійду вже я до тих стовпів залізних! Нехай вже завтра у купі є Катрею. Вона пожене корів до череди, а я піду до залізних стовпів: а сёгодні одурю Микиту (брата), скажу, що бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо. Він скотився, немов те барильце, з могили, став на ноги і пішов, не озираючись, до чужого села. На талани ёго, зустрівсь ёму чумаки і зупинившись спитали:

— А куди ти, паробче, мандруєш?

— До дому!

— А де-ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці!

— Так на що-ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, а до Кирилівки йду!

— А, коли до Кирилівки, так сїдай, товаришу, до мене на мажу! Ми і доведемо тебе до дому.

Посадовили ёго на скринку, що буває на передку у чумацькому возі, і дали ёму в руки батіг; поганяє він собі волів, та й байдуже. Підїзжаючи до села, побачив він на супротивній горі свою хату і весело гукнув:

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, мовив хазяїн воза, так і йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з воза, постановив ёго на землю і, обернувшись до товаришів, мовив:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, промовили чумаки. І хлопець побіг собі з Богом в село.

На дворі вже смеркалося, коли я (бо отсей опецькуватий білявий хлопець був ніхто більш, як смиренний автор отсёго хоча і не сентиментального, але журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою на темному зеленому оксамитовому шпориші усі наші сидять собі кружком та вечеряють; тільки Катерина, сестра моя старша і нянька, не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперла голову рукою і ніби позирає на перелаз. Як висунув я голову зза перелазу, вона гукнула: „Прийшов! прийшов!“ підбігла до мене, ухопила мене на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти промовивши: „Сїдай вечеряти, прибуду“. По вечері сестра повела

мене спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала і усміхаючись знов назвала мене „приблудою“.

Я довго не міг заснути; події минулого дня не давали мені спати. Я все гадав про залізні стовпи та про те, чи казати мені про них Катерині і Микиті, чи не казати? Микита, гадаю собі, раз був з батьком в Одесі і вже-ж там бачив він оті стовпи, як-же я йому казатиму про них, коли я їх зовсім не бачив. Катерину можна б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, погадавши ще кілька про залізні стовпи, я заснув.

За два, чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сьліпного Совгіря (се так звали нашого нестихарного дяка), складую *тму-мму*. Проскладавши бувало до *тлю-тля*, вийду з школи на улицю, подивлюся на яр, а там мої ровесники щасливі граються собі на соломі біля клуні і не відають, що є на сьвітї і дяк і школа. Дивлюся на їх та думаю: чому-ж я такий безталанний? На що мене сердешного мучать над отсим клятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар в яр до отсих щасливих на ясну, теплу солому; тільки що почну там вовтузитись по соломі, якось ідуть два псалтврники, беруть мене, раба Божого, під плечі і вертають назад, свріч до школи...

А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втіканне.

Сьліпий Совгір (суще він не був сьліпим, а так ёго прозвали за те тільки, що був зизоокій) був у нашому селі дяком не то щоб стихарним, справжнім, а так собі приблудою. Ёго попередник, Ничипор Хмара, те-ж був у нас нестихарним дяком: раз якось у титаря на меду він занедужав у ночі та до ранку, Бог ёго знає через що, і вмер. Тоді саме був на меду і сьліпий Совгір: от він, не довго думаючи, як прийшла неділя, став на крилосі, просьпівав службу Божу, прочитав апостола та так прочитав, що громада і сам отець Касян тільки дивилися оден на одного та й більше нічого. Пісьля служби громада зараз нарекла сьліпного Совгіря дяком і с шанобою, яка належала ёго сану, ввела ёго в школу яко в ёго дідівщину. Громада великий чоловік...

Поселявся дяк в своїй школі, а школярі, між ними і аз невеличкий, пішли до ёго за наукою. З себе Совгір був великого зросту, широкоплечий і вдавав би з себе сущого Запорожця, коли б не був зизооким. Свою незаплетену косу він навіть носив якось так, буцім то не коса а чуприна.

Вдача в ёго була більше сувора ніж рахманна, а що до відносин потреб життя і в загалі що до комфорту був він сущим

Спартанцем. Мені найбільше не подобалося те, що як прийде було субота, він після вечерні і почне нас усіх звичайно годувати березовою кашою. Та се б ще байдуже, нехай би собі годував; нам ся каша була за звичай, а от де був справжній спиток: бє бувало та й кричать не дає, самому велить лежать та не борзя ся виразно читати четверту заповідь! Спартанець та й годї! Скажіть-же люде добрі, чи був коли на світі такий велитень, що б спокійно лежав під різками та ще „не борзяся“ читав четверту заповідь? Ні, я гадаю, що такої людини земля ще не носила! Коли було дійде черга до мене, то я вже не благаю помилування а прошу тільки, що б він ради суботи святої змилосердився та звелїв хоч грошки мене придержать.

Іноколи було й змилосердиться і звелить придержати та вже-ж так вхворостять, що ліпше б було й не просити у ёго милосердя.

Мир праху твоєму, сьліпий Совгіру. Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Тебе так бито і ти так бив, та в простоті сердешній не добачав в тому гріха. Мир праху твоєму, мізерний мандрівнику! Ти був цілком прав.

І от я, на радість мою невимовну, скінчив „малъ-бѣхъ“, се б то скінчив псалтирь. Звичайно постановив братії кашу с шагами*), та учинивши сей обряд священний з усіма переказами давними, другого дня взявся виводити крейдою премудрі каракули на малєваній дощці, свріч я вже був не „псалтирник“ аби-який, а „скоронисець“.

З отєїї то, майже щасливої для мене доби, сталася реформа в школі: аж із самого Кнїва прислали до нас стихарного дяка. Совгір сьліпий спершу став був змагатися, але-ж перед силою закона мусив здатися: зложив свою мізерію в одну торбу, скинув торбу на плечі, взяв в одну руку патерицю, а в другу зшиток з сивєго паперу, де були пописувані псалми або вірші Сковороди, та й помандрував собі шукати другої школи. А братія моя по науці „аки овцы отъ волка разсынашеся“, то так і вони від нового дяка стихарного „зане паница бѣ паче всѣхъ паницъ на свѣтѣ“. Проти рожна тяжко прати: на що вже я був терпеливий за всю братію, але нарешті і я забрав свою зброю: таблицю, перо та каламарь с крейдою та й помандрував во свояси з миром, дивуючись тому, що минуло...

От с того часу починається довга лава споминок моїх, невідрадних і найсумнійших. Небавом вмірає неня, батько береться

*) Шаг, давня мідня монета, ніби крейцарь.

з молодією вдовою та замість віна бере з нею трох дітей. Хто хоч здалека бачив мачоху і зведенят, той значить бачив пекло в найогидливішому його торжестві. Між нами дітьми не було такої години, що б ми не плакали та не бились; не було години, що б батько з мачохою не сварилась та не лаялись.

Мачуха ненавиділа найпаче мене, мабуть за те, що я часто духопелив тендітного її Степанка. В осені того року батько поїхав чогось до Києва, в дорозі занедужав та, вернувшись до господи, небавом і вмер...

Па смерті батька оден з моїх дядьків — а в мене їх було чимало — що б вивести сироту в люде, як він мовив, сказав мені за „яствіє та пвтіє“ в літку пасти череду свиней а зімою помагати його наймитові в господарстві; але-ж я вибрав собі що інчого. Взав свою таблицю, каламарь та псалтирь та й рушив до пняного стихарного дяка в школу і поселився там віби школяр і робітник. От тут і починається моє життє практичне. Перебуванне моє в школі було таки доволі не комфортабельним. Добре ще, коли траплялися на селі небіщики (прості мене Господи!), тоді ще ми сяк так перебивался, а як нема, то кілька двів з ряду просто голодували. Іаколи в вечері візьму я торбу а учитель мій візьме в десницю посох міцний, а в шуйцу посудину скудельну (ми не гребали такими напоями, як грушевий квас і ін.) та й підемо по під віконнем „Богом ізбранною“. Івчий раз траплялося, що дещо таки принесемо в школу а іноді так вернемося на сухо, тільки що не голодні.

Трохи що не увесь псалтирь я знав на память і читав його, як казали мої слухачі, виразно, се б то голосно. От через се не було в селі такого небіщачка, що б я над ним не прочитав псалтиря; за те давали мені книш і коцу грошей. Гроші я віддавав учителеві, бо се його дохід був, а він вже від щедрот своїх наділяв мені пятака на бублики. Отсе було єдине жерело, з якого я жив. С такими, вже-ж можна мовити, помірними доходами, годі мені було роскошувати та вбіратися красюком. Ходив я звичайно в дівравій сивенькій свитині, раз у раз в брудній сорочці, а про шапку та про чоботи і спомину не було, ні літом, ні зімою. Раз якось дав мені якийсь мужик за читанне псалтиря ременю на пришви, але й те одібрав в мене учитель, наче свою власність.

Ой багато, пребагато росповів би я цікавого на сю тему та журливо якось росповідати.

Отак над моєю дитинною головою пролетіло чотири мізерні роки.

Далі мої споминки набіраються ще більш тужливих образів.
 Далеко, далеко від бідного, любого мого краю

„Без любви, без радости
 Юность пролетіла“!

Не пролетіла справді, а проленталась в злиднях, в темноті,
 в зневазі. І все отсе тяглося рівнісенько дваццять літ!

В той час, як я вештався по сьвітах, геть від мого любого
 рідного краю, я вдавав собі ёго таким, яким бачив ще дитиною :
 прекрасним і величавим ; про звичаї ёго мовчазних мешканців я ви-
 робив собі думку, приладжуючи їх до пейзажу ; та мені в голову
 не впадало, що б могло бути інакше, а виходить, що інакше.

Перенісши дваццятилітній існит, я трошки оперився і вже-ж
 полетів прямо до рідного кубла.

Небавом поперед мене мигнули давно знаємі мені хатки бі-
 ленькі : вони із за темної зелені ні би усьміхалися до мене.

Ну, чи може-ж таки бути по отсіх любих захистках місце
 злидням і огидливим їх проводирям ? Ні! а то чоловік був би не
 чоловіком а просто животиною. З оттакими солодкими думками
 переїхав я майже усю Чернигівщину, нігде не зупиняючись. З мі-
 ста Козельця мінї треба було збочити с поштового шляху і близ-
 ше приглянутись до мого едену та й почути отсе сумне та прав-
 диве оповіданнє.

Місто Козелець своїм видом нічим не відріжняється від своїх
 братів, повітових міст українських. В історії нашій те-ж Козелець
 не грає ролі особливої, як н. пр. ёго товариші задніпрянські, хіба
 тільки згадати, що року 1663. недалеко з відеїля збіралася чорна
 рада, через котру Брюховецький стяв голову своєму супротивни-
 кові Якиму Сомкові. Одно слово : місто Козелець нічим не вида-
 ється, але-ж проїзжий, аби тільки він не спав тоді, як переміня-
 ють ёму коней, або не їв у пана Тихоновича, так непримінно
 полюбується з величавого храму, збудованого тією Наталкою Ро-
 зумихою, с котрої пішов рід графів Розумовських.

За шість верстов від міста Козельця, в селі Лемешах, в убо-
 гій хатці на сволоці читаємо : „Сей домъ соорудила раба Божія На-
 талія Розумиха року Божого 1710“. А в місті Козельці, в вели-
 чезному будинку, на мармуровій дошці стоїть : „Сей храмъ соорудила
 графиня Наталія Розумовска въ 1642 г.“ Чудні отсі два па-
 мятники одвієї і тієї-ж строїтельки!..

В Козельці я наняв собі пару конячок у купі з рудим жид-

ком та й поїхав собі сільськими доріжками, куди мінї треба було. Се було в вересні. З ранку день був тільки сіренький, а під вечір став і мокренький. Близилася ніч, треба було десь переночувати, а по дорозі не тільки що коршми, але й швику мізерного не видно.

Не доїздячи до Трубежа, або, як кажуть, Трубайла, нам здалося, що на привіркї стоїть село: підїздимо ближше, і справді село, тільки погоріле і на чорній улиці не видно нічого живого. На тім боці Трубайла за греблею ми побачили білі хати між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми по греблі повз два млини і опинилися в великому селі козакому. Чисті, великі хати і не поруйновані стїви свідчили про добробит мешканців. Мінї найбільше сподобалась перша від царни хата і я пішов проситися там на ніч. Дощик сїв так добре, а господар тїєї привітної хати не вважає на дощ: стоїть собі, облокотившись на тин, убрався в новий непокритий кожух, курить коротеньку люльку та всміхаючись дивиться, як ёго коханці круторогі воли половії раюють на городї, смакуючи капусту.

А господня, побачивши з вікна таке злочинство, вибігла с хати і скрізь слїзи загукала:

— Чого-ж отсе, ти недолюде старий, стоїш та дивишся, як скотина добро нівечить? Чому не заженеш її до загороди?

— Та я вже трийцять літ заганяв її, нехай тепер ще другі заганяють! — відповів господар цілком байдуже і курив собі люльку.

— Ой, Боже-ж мій с тобою! — знов загукала господня. Хоч би ти кожух зняв, хіба ти не бачиш, що дощ іде?

— Так що-ж с того? Нехай собі йде з Богом.

— Як що-ж? Кожух ізнівечив.

— Так що-ж, нехай собі ізнівечу, у мене другий є.

— Хоч ти ёму кіл на голові теши, а він все своє верзе — мовила господня і побігла виганяти з городу скотину. А господар подивився у слїд неї і спокійно усміхнувся.

Мінї вельми подобалася отся цілком українська сцена і я, висунувшись з брочки, повітав господаря з добрим вечером. На то він мінї відповів:

— Добрий вечер і вам, люде добрі. А чи далеко вас Біг провадить? — спитався він, надягаючи шапку.

— Та воно недалеко, а все таки сєгодні не доїдемо — відповів я, вилазячи з брочки, і додав с протягом:

— А чи не можна б у Вас, дядьку, підночувати?

— Та чому не можна? Можна! Боже благослови! Хата у вас чимала а ми добрим людям раді.

І кажучи отсе, він відчинив ворота і брячка всунулася в двір.

— Просимо покійно до господи — мовив до мене господарь, як ввійшов до двору. Знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я ввійшов у хату. Майже темно було в хаті, але все таки можна було спостерегти, що хата простора і чиста.

— Просимо покійно, садовіться — мовив господарь, вказуючи на лавку — а я тимчасом скажу своїй старій, нехай нам що небудь засьвітить — додав він, виходячи с хати.

За хвилину прийшла в хату бабуся з свічкою, постановила її на стіл, сама повагом одійшла до дверей і, згорнувши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіску і в німецькій сукні. Се мене доволі здивувало. Яким се чином, погадав я собі, в мужицькій хаті опинилася така проява.

Небавом за бабою прийшов і господарь у хату, несучи на руках дитину. Дитина плакала, але побачивши бабусю, стисла губоньки і усьміхаючись, простягла до неї свої малесенькі рученята.

— Візьми ёго, Микитівно, до себе — мовив господарь, отдаючи дитину бабусі. — Бач, воно мужвка боїться! Сказано, княжка! — додав він, гладячи дитину по голові своєю кістлявою та широкою рукою.

У мене в кишені були леденці*). Треба мовити, що отсей продукт був у мене раз-у-раз в кишені тоді, як я їздив по Україні, бо до мого понурого земляка нічим так швидко не можна піддобритись, як приголубивши ёго дитину.

І я часто і не без користі вживав сёго заходу. Я дав дитині леденець. Воно спершу подивилося на мене своїма незвичайно великими очима, потім мовчки взяло леденець і, усьміхаючись, засунуло ёго в свої рожеві губинята.

Тут можна стало ближе подивитися міні на дитину і на бабусю. Бабуся здалася міні живим малюнком Жерар-Доу, а дитина була сущий херувим. Мене вразила чиста тонка краса дитини; мої очі зупинилися над тим прегарним творіннем. Бабуся відвеса дитину геть і перехрестила; мабуть, що б не зурочено; а господарь, підійшовши до мене, мовив:

*) Леденець — карамельки.

— А що? хліба не панська дитина?

— Прегарна дитина — відповів я і дав дитині ще одного леденця.

Знати було, що мій гостинець задовольнив господаря: він, підійшовши до бабусі, мовив:

— А скажи лишень моїй старій, чи не знайде там вона чого нам підвечеряти? Та може, коли не диха буде то й тее... по чарці. Догадуєтесь, Микитівно? — і, повернувшись до мене, додав: — Ми, добродію, люде прості; не маємо нічого такого солодкого, ні того чаю, ні-же того сахара, а так собі, по простому.

Бабуся вийшла с хати, а господарь, з дитиною на руках, підходячи до мене, мовив:

— Остепер подивіться на неї, добродію! Правда, що гарне? — сказано: „кн я ж а.“

— Якем се побитом князівська дитина опинилася у вас? — повідайте мені Бога ради — спитався, я дивуючись.

— Нехай вам, добродію, про се Микитівна розповість; бо тут, не вам кажучи, була суца кумедія, а вона їго мати... та я не розповім вам, як воно там вигоріло, мене тоді й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то вона й знає, як воно діялося.

Тим часом бабуся прийшла в хату і поверх килима накрила стіл білою скатертинуою; дістала с полиці восьмикутну пляшку розмалёвану, з горілкою, чарку, і поставила на стіл, потім на дерев'яній тарільці, те-ж розмалёваній, принесла палиницю і чабака*), покраяного на шматочки.

Все отсе вона зробила тихо, так поважно, що, дивлячись на неї, можна було запевне мовити, що вона зросла і зістарілася не в мужицькій хаті. Далі взяла вона на руки дитину і одступила геть; а господарь мовив до неї:

— Микитівно! як уложиш дитину спати, так заходь до нас; нам треба буде де про що у тебе розпитати. Та кажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш; бачите, що у нас чужі люде.

Бабуся вийшла с хати, а він мовив у сльід неї:

— Зайдіть-же до нас, Микитівно, як упораєтесь!

— Добре, зайду, — відповіла вона з сіней.

Випивши по одній, а далі і по другій, господарь став більш говірким, та так розбалакався, що й сам того не спостерігаючи,

*) риба.

росповів мені своє життя. Між інчим розповів, що як ще він парубкував, так був в погонцях під Французом і вернувся з Німеччини голій-голїсенський, з одним батогом в руках; а потім пішов до пана в найми; далі розповів, як він працею та розумом багатів, і з голоти-сироти зробився першим господарем на селі. Одно слово: за годину, я, не роснитуючи, знав вже усю ёго найтайнішу історію. Але що мені найбільш сподобалося, так те, що він, росповідючи історію звичайну, немов мимохіть зачепляв свої події велитенські, не бачачи в них нічого незвичайного. Тимчасом бабуся принесла нам вечерю і сама з нами повечеряла. По вечері господарь, помолившись Богові, повернувся до бабусі і мовив:

— Тепер, Миквітівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялося; та спершу паточіть нам в кухню сливянки; воно, знаєте, веселїше буде слухати.

Хвилини може за п'ять бабуся вернулася в хату с чималим шклянним глечком в руках, постановила ёго на стіл, сама сіла на ослоні. Трохи помовчавши, вона зітхнула і мовила:

— Про се безталанне, Степановичу, про сю тяжку, гірку долю я готова що дня, що години росповідати цілому світові, що б увесь світ відав про сі слізи гіркі та кєрвавї тай карався їми.

Бабуся зітхнула. Ми випили по чарці сливянки, а бабуся, утерши слізи, мовила:

— Не вмію вам сказати, скільки тому минуло лїт, але було се давно, ще до Француза, я тоді була ще стригою, як небїжчик Дем'ян Хведорович, царство ёму небесне, вернувся с під Француза. Вони служили деє в козаках, а в яких суще, того не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більш нічого. Свого татуся, Хведора Павловича, царство ёму небесне, вони не застали живим. Оглядївшись коло господарства, полагодили, що треба було полагодити, а чого не треба було, то й так лишили. Тодї-ж ото вони збудували і оті два вітряки, що на горі стоять. З усього добра вітряки тільки й зацілїли. Збудувавши вітряки, заходилися свататися. Аж за Остром, у якогось Солонини висватали Катерину Лукянівну; на весні ото посваталися, а пісьля першої Пречистої й побралися. І пів року не був женихом, голубонько мій! Пісьля весїлля мене взяли до двору в покої. Довго я плакала та нудлася за своїма кєрвними; а потім, як піросла, то й привикла. Другого чи третєго року, здається третєго, післав їм Бог дитину: Катєрвною охрєствили, а мене приставили до неї за няньку. С того часу і по сю люту пору я ні на одну годину не розлучалася з моєю безталанницею: у мене на очах зросла і замїж пішла і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господарь с почуттєм — на все те воля Божа; слѣзми тільки Бога гнівите...

Бабуся трохи помовчала а далі знов мовила:

— А що за господарь! що за добрий пан! душа у ёго праведна була. І все пішло прахом... Отсе було Катеринич, небіжчик вже, приїде до нас с Київа да тільки дивується! А вже він такий був, що марне нікого не похвалить! Та правду мовити, було чому й дивуватися. У селі усїх на все сорок хат, а подивилися б ви, чого в тому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і скотини ріжної, а в коморах! Господи! хиба тільки пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі, по улиці так любо й пройти! Хати чисті, білі; здавалося, що у нас на хуторі вічно субота великодна: люде ходять собі по улиці, або сидять по під хатами зобуті, одягнені; дїтвора бігає в білих сорочечках, немов янголятка Божі! Ох-ох! і де воно все подїлося! Правда, і Катерина Лукянівна була хозяйка, та все таки не те, що він. Бувало отсе що Божої недїлі, або на сьвято яке покличе небіжчика отця Кипріяна на „Отче наш“*) та й постановить 12 графинчиків, усе з настоянками ріжними. А о. Кипріян, царство ёму небесне, на Отче наш вино чарочку с кожного графинчика, а як дійде до останнього, то й промовить: „от-отсе добра горілка! Її й будемо пити“. Правду мовити, усї горілки були однаково добрі, та він, небіжчик — такий вже чудний був, любив іногді, царство ёму небесне, і пошуткувати.

— Чудний, таки чудний був небіжчик, мовив господарь, наливаючи в чарку сливянки — а що б сказати п'яного, так я ёго ні во вік не бачив. Бог ёго сьвятий знає, як воно так; чи то вже дасть Бог людині таку добру натуру, чи сам вже чоловік так себе приспособить. А що Микитівно! коли б і ви з нами випили чарочку сливяночки, може б воно полекшало.

Бабуся не взялася до сливяночки і, трохи помовчавши, розповідала далі.

— Катерині Демянівні ішов уже другий годочок, як вона вперше на ноги стала. Я привела її за рученьку до гостинної кімнати, де вони вранці чай пили. Господи! що тут було радощів, так і не сказати! Катерина Лукянівна взяла її до себе на руки, поцілувала і промовила, що ні за кого в сьвітї не віддасть її заміж, опріч хиба за князя, або за єнорала. Ох-ох! так воно й сталося

*) Се б то на перекуску: благословляючи її, піп читав Молитву Господню з відсїль і пішло „на Отче наш“.

на наше безголове! А які люде присватувалися! так ні! дай їй князя, або єнорала... от тобі й князь!...

— Нічого казати, хороший! перебив господарь, дав він їй бідній себе знати.

— Стала вона, ота дитина, рости, стали її учити, спершу грамотї, а потім і Господи! чому тільки вони її не вчили! Аж жаль було дивитися на бідолашну дитину: і шити і гаптувати, і прясти і нитки сукати; а раз якось батько післав її навіть корів дойти. А вона — мати — було часом накинується на ёго: „Що ти робиш, каже, з бідною дитиною? Хіба ми її за мужика готовимо?“ А він на те: „Може й за мужиком доведеться жити; будучини не вгадаєш“. Тодї вона: „Ти б лише для неї справив у Києві фортецяни“. Кушили і фортецяни на контрактах; привезли і вчителя: не вмю сказати, чи він Поляк був, чи Німець, не скажу; тільки по нашому не вмів він говорити. Як вимовить бувало слово, так слухаєш та регочешся. За рік, чи два, він і вивчив її грати на фортецянах. Вже було як і заграє моя лебідонька! сидиш, слухаєш, слухаєш, тай заплачеш; а вона візьме тай перемінить пієню, та як утне горлицю, або метелицю! Не витерілю було я грішна! як візьмуся в боки, та як піду, як піду! аж підлога під ногами гнеться, а вона грає та регочеться. Раз якось на сему застала нас панї, та як гукне на нас: „Ти що отсе робиш! Хіба тому тебе вчили грати! струмент тільки пеуєш своїми мужицькими пієнями! А ти, цвандре! — се на мене, — не знаєш, де корів доять, так знатимеш!“ Я, звієтно, перелякалася, стала собі в куточку та й дух притаїла, наче мене й у євітлицї нема.

— А ви таки, Микитівно, були колись, нігде правди діти, добре дєєндзюрнета — озвався господарь, наливаючи чарку сливанки.

— Прости мене, Господи! — сказано: молодість, а за молоду чого не трапляється! Бувало, як моя пташечка, Катруєя, зовсім ввросла, так як полягають панї по вечері спати, ми й підемо по тихоньку в сад, гуляємо; до самого євіту гуляємо! А місяць так тобі євітить неваче в день! А вона ще візьме, тай засьпіває: „Не ходи Грицю, та на вечерницї!“ тихо-претихо, та солодко, так би, здається, до самого б євіту усе б слухала її та слухала.

— Памятаю, добре памятаю — перебив господарь: раз іду я в ночі повз ваш сад, чую: щось єспіває, тільки не „Гриця“, а якусь інчу пієню; я й зупинився, та ніби прикований до тину і простояв до самого білого дня: нічого казати, пречудєсно було слухати, як вона єспівала.

— А в ранці, чи спала, чи не спала, порхне наче та пташка, тай знов веселиться і ніхто опріч мене не відає, що в ночі діялося..: Еге! Бідна головонька моя! трохи, трохи не забула: тут, голубята мої, є недалеко від нашого села біля Трубайла хутір Ячного. Ви, Степановичу, знаєте самого Ячного? Він і досі ще, дяка Богові, живий і здоровий... а що вже за господарь, так і небіжчиківі нашому, Демяну Федоровичу, не уступить. Правда, у ёго на всему хуторі тільки десять хат, так за те-ж і хати вже! за те-ж і люде! Що хата то й семья душ з десять. Звісно в добрі та в роскошах живуть; у самого майора ставочок, млиночок, садочок, а дімок, наче та писанка: чепурненький, біленький, дивись тільки на ёго та любуйся. А що-ж би було, коли б у ёго ще й господня була жива!... а то він сам за всіх господарює. Правда, був у ёго синок; та-то що?! Дитина ще, тай та зросла не на очах, а десь в школі було; не тямлю, чи в Київї, чи в Ніжинї. А були вони з нашим небіжчиком великими приятелями: коли не наш у ёго, так він у нашого: куска хліба не з'їдять нарізно, усе вкупі. На святах привіздив до ёго гостювати і син ёго з школи, та тільки слава, що привіздив до батька; а в нас було і днює і ночує; усе було з моєю Катрусєю і в полі, і в саду, і в покоях: одно без одного нікуди; а я було дивлюся на їх та й гадаю: от зросте парочка так на предиво! Вони просто одно для одного й на світ божвій родилися. Так гадав і майор, так гадав і наш Демян Федорович, а про дітей вже нічого й казати! Та всі так гадали: тільки Катерина Лукянівна не так гадала. Вона спала й бачила зятем або князя, або енорала, а про кого інчого і думать не хотїла. А отсе було, як прийде час виражатися ёму до школи, так Катруся моя вже за тиждень починає плакати; а коли він зовсім вже поїде, вона в постіль ляже і довго пісьля того нічоґісенько ні їсть, ні пє: Господь її знає, чим вона й жива була. Так то вони, мої голубята, росли і вирости вкупі та й покохалися сердешні собі на безголове. Господи! я вже в домовину дивлюся, а як нагадаю про їх, моїх пташенят, так ніби знов помолодію! Бувало отсе вже саме перед тим, як треба їм розлучатись, зійдуться собі в садку, постануть де-небудь під липою чи берестом, обіймуться, поцілюються і довго, предовго дивляться одно на одного в вічі, а слізи з очей, наче ті перли, котяться. Мабуть чули вони, серденята, що не дадуть їм жити одному для одного.

Ото-ж і скінчив він свою школу. Губернатор Катеринич, тепер вже небіжчик, взяв ёго до себе у Київ, до якогось там суду

придїлив ёго, не вмю вже вам того сказати, до чого він там ёго приставив. Перебув він там рік у тому судї, чи в палатї, а на другий привїздить до нас в гостї і давай сватати Катрусю. Демян Федорович, царство ёму небесне, зразу згодився і каже, що лїпшої дружини нашій Катрусї не знайти й за морями. Воно й правда. Так що-ж! Сама — се б то не Катруся сама, а сама Катерина Лукянівка уперлася і руками і ногами. — „Що се таке! — гукав було: — що б я свою єдиначку видала за якогось хуторянина, за гречкосїя! Ні во вік! Лїпше в домовину її положу, нїм бачитиму її, мою любу Катрусю, на хуторї Ячного! Що вона там робитиме? Індиків годуватиме, та гусей заганятиме!... Ні! не на те я її на свїт породила; не для хутора Ячного я її виховала!“ — Погукає отак та й замкнеться в своєму покою на цілий день. А він сам коло неї і сьак і так; ні! хоч і не підходь! — одно своє вона провадить: князя, або єнорала тай годї! Раз небїжчик Демян Федорович хотїв звінчати їх вже без її волї, та мабуть не судив Бог зробити ёму таке добре дїло. Вернувшись с Кївва, об Рїздві він занедужав, а на середхрестї і душу Богові віддав! Господи! і тепер страшно нагадати, як він її, вже лежачи на божїй постелї, благав не видавати Катрусї нї за князя, нї за єнорала а одружити її з молодим Ячним, або с ким інчим, та аби тїлько з рївнею.

Нї-ж таки! — поставила на своєму! Наче на грїх, саме вчистий четвер вступила в Козелець драгунїя: розвели її на постої по хуторах та по селах на ціле лїто. Що то за драгунїя була! бодай вона ніколи до нас не верталася! Дала таки себе в тямки ота клята драгунїя! Чи то одна чорнобрива умилася слїзми, провожаючи оту Іродову драгунїю! В самому тїлькї нашому селї лишилося чотири покритки, а що то в Оглові або в Гоголеві? Мабуть там їм і рахунку не зведеш!

— Ой! лихо нам, ляхо нам с тими драгунами! — промовив господарь, наливаючи чарку сливянки.

— І тепер страшно згадати, — мовила далї бабуся. Раз якось у вечерї сидимо ми всї троє в гостинній; я, здається, карпітку вязала, Катерина Лукянівна так собі сидїла, а Катруся книжку читала, да таку жалїсну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось Запорожця Киршу, чи про Юрія, гаразд вже не пригадую, а тїлькї вельми жалїсна. От вже дочиталася вона, моя рибонька, до того мїсця, де того Юрія Запорожця в кайдани закували і в темницю засадили; тїлькї ото зирк! дивимося: йде в кїмнату драгун: височезний, усатий, а пика неначе те решето:

гладка та червона, здавалося, червоніша від коміра, що був у ёго на мундурі. „Я, каже, такий і такий князь Мордатий“, а я собі думаю: ми й самі бачимо, що ти мордатий. „Я каже, скуповую овес і сіно, чи нема у вас на продажі?“ Катерина Лукянівна на те ёму: „Є, каже, прошу вас, сїдайте.“ От він і сїв собі, а ми с Катрусєю зараз до другого покою, що б там книжку дочитувати. Тільки що почала вона читати, аж іде Катерина Лукянівка і каже: „От тобі, Катрусю, і суджений твій“. Ми як сиділи, так і обмерли! Як там воно було у їх того безщастного вечера, як там він сватався, ми про те нічого не знали. Ото-ж с того самого вечера і почав князь їздити до нас що дня і вранці і ввечері. А молодого Ячного, як привіде було с Київва, і на двір не пускали; ходить було він по за садом да плаче, а ми дивлячись на ёго і собі в слёзи. Овва! не помогли й слёзи, а ві—ні! На своєму таки поставила Катерина Лукянівна: зараз по смерті Демяна Федоровича, на великодних святах, взяла тай посватала за князя мою Катрусю безталанну. І таки справді безталанна! З усього добра, з усіх роскошів тільки й лишилося, що два вітраки, і сам ще Бог відає, чи буде живим, промовив ніби сам про себе господарь, наливаючи чарку сливянки.

— От — як воно було, Степановичу: на провіднім тижні повінчали їх. Плакала вона, моя безталанниця, плакала, та що с того! Мабуть так вже Бог хотів, не замолила ёго милосердного; мабуть Господь Бог люблячи карає. Другого дня по шлюбі перебрався він до нас с Козельця; а денщик у ёго Яшка (Яков) такий бридкий (обірванець) те-ж з ним приїхав. Тільки й доброго було у них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений капшук та довга люлька. От с того дня й пішло нове господарство.

На сїм слові бабуся трошки зупинилася, помовчала, перехрестилася тай знов мовчала.

— Прости, Господи, мене, непростену грішницю! за що я гужу чоловіка! він-же мені нічого лихого не заподїяв. Ні, як подумаю, так він і мені багато лиха наробив. Він, прости ёму Владико милосерний! — бабуся знов перехрестилася, він душолюб! занাপстив мій єдиний скарб, мою одну, єдину любов. Я нікого в свьіті ніколи так не любила, як мою зірку та бездольну Катрусю. Одна моя єдина радість, одно моє єдине солодке щастє було, бачити її щасливою в парі. Що-ж? Слёзи, слёзи, слёзи та сором! а все мати, усему лиху причиною рідна мати. Ба! заманулося своєю доною єдину побачити княгинею! От тобі й княгиня! любуйся те-

пер на свою княгиню! любуйся тепер на пречудесне своє село, на свій сад зелений, на свій будинок високий! Любуйся, Катерино Лукянівню! любуйся на свої хороші вчинки! Ти, ти одна отсе все накоїла!

— Та цур їй, Микитівно! не згадуй про неї, нехай їй лихо сниться! розкажіть, що там далі було, — мовив господарь.

— Ох! я не тямлю, як ёго й розказувати, бо тут піде таке страшне та погане, що гріх і подумати, а не то що розказувати.

— Розкажіть вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й починати, мовив господарь, наливши чарку сливянки і підносячи її бабусі.

— Дякую, Степановичу! — спасибіг вам, я вже моїми слізми п'яна.

А не хочете, то як хочете, ми з добродієм випемо, а ви тим часом розкажете, як воно почалося у вас те нове господарство — промовив господарь, частуючи мене сливянкою.

— А почалося воно так — промовила бабуся... і помовчавши майже скрикнула:

— Ну, повідайте-ж мені люде добрі! чого сій грішниці? Панї на всю губу! всякого добра видимо й невидимо, в роскошах купалася! так ні-ж! мало! дайте мені зятем князя, а то умру, як недасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою доню єдиначку. Ой, матірки, матірки! мабуть забуваєте ви проте, як страждете, родячи дитину, коли так дешево продаєте її.. а вона-ж вам так дорого обійшлася!

Бабуся замовкла, а господарь мовив:

— Так то воно, так, Микитівно! Та ми все таки не відаємо, як у вас почалося нове господарство?

Бабуся спокійно мовила далі:

— Почалося воно, Степановичу, с того, що князь в покоях собачню завів... от як почалося нове господарство!... Що дня божого пішли бенкети! за димом с тютюну свѣту божого не видно було, а вже про інче й мовити нічого. А ще як покличе було до себе на полюванне усю драгунію с Козельця, то й не приведи, Господи! Заїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що, не приведи, Господи, що б і в сні такі привидїлвся. Та ще кожен візьме собі по денщичку, такому-ж бридкому як і сам. Та не день, не два, не три а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять в домі, так і росповідати соромно! Свинущик зроблять! чисто свинущик! Цілий місяць пісьля їх було м'ємо, та куримо. Отут то я довідалася, що воно таке ота драгунія! А Катерина Лукя-

нівна дивиться тільки на них, та всьміхається і більш нічого! Не минуло й місяця, як він все уже прибрав до своїх рук. Ключі від комод, та від лѣху були у поганого ёго Яшки; коли чого треба навіть Катерині Луканівні, то треба у Яшки прохати. Отоді то я вперше заплакала, отоді то я побачила нашого князя таким, яким треба було бачити ёго матері ще до шлюбу. Але-ж вона, гордячка й виду того не подавала, що все те бачить; а дійде до скруту, стане їй не в моготу, вона й тоді, хоч через велику силу, усьміхнеться і поверне все на жарти. А Катруся, бідна моя Катруся! сидить собі в покою, та річкою розливається... А він!.. та чи оденже раз таке траплялося! Приїде с Козельця опівночі, п'яний, привезе жида с цимбалами, та усїх на ноги підійме: „Танцюйте, гукає, танцюйте хахлацькі душі, а нї, то всїх вас передешу!“ Ми с Катрусею утечемо собі: лїтом в сад, а зимою не раз почували в мужицькій хатї...”

— Чудним менї здається тільки ось що—перебив господарь:—чому ви не догадалися п'яного ёго задушити; тай сказали б, що вмер с перепоею, або просто, що згорів з горїлки“...

— Е! так думаєте! — легко воно сказати!... а грїх, а суд страшний, Степановичу! Нї, нехай собі вмїрає своєю смертю. Господь ёму і суд і кара, а не ми грїшні.“

— Та воно то так, Микитівно! але трапляється ще і ось як: одному розбишаці на сповїді у Кїві чернець задав таку покуту: „Вїзьми, каже, непростений грїшнице! два камні, зв'язи їх до купи ремнем-сирицею, перекинь через плечі, коли ремїнь нарветься, тоді грїхи твої прощені будуть.“ Ото-ж і йде він с тими камнями через гробовище, тай бачить, що на сьвіжій могилї блудний син матїр свою проклинає. Господи! каже той розбишака! післав я на сьвіт не одного доброго чоловіка, дай пошлю і отсего злодюгу, що лається. Та як замордував ёго, зараз ёму ремїнь наче ножем перерїзало. От що!.. Ну, так що-ж там у вас далї було, Микитівно? — мовив господарь, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Були, Степановичу, сьїни да танці, да бенкети опівночні! Добенкетувалися до того, що під кїнець зїми нічого було й на стїл постановити! Драгувїя, знаєте, наїде голодна така, що хоч порожню макїтру її постав, то вона зїсть. Усе було, що не постав, вони наче мїтлою зметуть; а чого с посуду не поспїєш задалегїдь приняти зї столу, вони й те перебють, сказано п'яні люде. А князь сидить собі за столом, в долонї плеще, да гукає: ура! Спершу я не розумїла сего слова, думала, що він гнївається та гостей

своїх лає, а виходило, що він радіє тому, що гості добро його нівечать. Отак вони цілу зиму просодомили та прогоморили. А на весні дивимось: наше поле не зеленіє, ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Прийшли й зелені сьвята, а поле чорне, наче на ёму нічого й не сіяно. Вже й молебні правили, і воду в криницях сьвятили, не помогло! нічого не походило. Ярину посіяли, та зерном в землі погйбла... Люде заплакали, скотина з голоду заревіла, нарешті й собаки заскиглили, завили і порозбігалися. Господь відає, звідкіль взялися вовки, та і в день і вночі так і ходять по селу. То було всесвітне лихо. А нам лихо вдвоє: раз те, що люде на селі пухли з голоду, гинули немов собаки ті, без сповіді, без сьв. причастті; отець Кипріян і собі занедужав... А друге наше лихо, що князь нічого сего не бачить: закличе до себе свою драгуню і з людьми і с кіньми і з собаками тай контентує їх цілий місяць, а про те ёму й байдуже, що у мужиків ні одної криши не лишилося на хаті, усе скотина пооб'їдала; у лісі не стало ні одного дерева живого; і дуб і ясень і клен і осика, та на що вже верба, яка гірка, і її люде поскоблили та поїли. Ох Господи! Що то Бог робить с чоловіком. Глянеш було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звір якийсь голодний; без жаху і подивитися на ёго не можна!.. А діти!.. бідні діти! просто пухли з голоду; лазять було серед улиці наче цуценята, та тільки й чути від них одно слово: „папи, папи!..“ Ви може собі гадаєте, що хліба в нас бракувало? Де вам! в скирдах та по коморах миші ёго їли, літ на пять вистачило б прохарчувати, не тільки наше село, а цілий Козелець! Так що-ж ви робитимете, коли не давав людям: ліпше, каже, я попродаю як подорожшає, а люде нехай дохнуть, від них користі мало!..

Катруся моя люба заікнеться було слово промовити за людей, він на неї немов на свого білого собаку як гукне: „Мовчи, наче я не знаю, що роблю!“ — Вона й замовкне: піде до другого покою да в слези, а я, дивлячись на неї, і собі! Що ти вдієш з ним! сказано — звір; а не людина! Господь її знає, як вона то виносила. Вона тоді вже ходила з отцею самою дитиною, що ви сегодні бачили... А коли було він п'яний засне, вона, дрожачи, тихесенько прийде повз ёго до свого покою, впаде там на вколішки перед образом Скорбної Божої Матері, та так молиться, та так плаче, так гірко да тяжко, що я ніколи в сьвітї не бачила, що б люде так плакали. Мені було аж страшно стане. Коли-ж було він з своєю драгунею поїде на поліванне, ми наберемо по мішку хліба печеного тай... я-ж було й кажу їй: „Не беріть, не підій-

майте через силу, самі ви бачите яка ви... я й сама понесу.“ А вона на те: „Нічого, Микитівно, нічого! ти тільки вкажуй мені, у кого є маленькі діти да старі немощні люде... От ми й підемо по хатах! Господи! чого я там не надивилася! Голодна мати рве кусок хліба з роту своєї уміраючої дитини! Мені здається і вовчиха сего не зробить! О, що значить голод!... Заходимо раз до однієї хати: доки на сьвітї живу, сего не забуду!... Відчинили ми двері, так на нас і пахнуло пусткою! Входимо, бачимо: серед хати на долівці лежать двійко худих-прехудих дітей. Одно вже зовсім конало, друге ще губинятами ворушило, біля них стоїть мати: худа простоволоса, бліда, в розірваній сорочці і без запаски. А очі у неї такі страшні, що й Господи; дивиться вона їми ні на дітей, ні на кого, а так собі, хто ёго зна, на що вона дивиться! Ми зупинилися на порозї, а вона ніби глянула на нас і закричала: „Не треба, не треба хліба“. Я дістала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила ёго обіруч, затремтіла; піднесла до рота мертвої дитини, а потім зареготала... Ми вийшли с хати...

— Ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили на своєму віку — промовив сердешно господарь:

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити того, що я бачила.

— Господь ёго милосердний знає—мовив господарь до мене — як воно усе на сьвітї так хитро та мудро. От скажу хоч і про себе: голодні роки мене на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволї було, а то ще в людей прикупив; ніби знав, що буде недорід. Отож як прийшов голодний рік, до мене усї й сунули по хліб; я продавав в четверо дешевше. ніж пани жидам продавали, і зібрав добрячу кошійчину! Чумаки мої одну зіму зімували на Дону с худобою, а другу перезімували за Дніпром, там голоду не було. От слава Богу — чумаки мої вернулися живі й здорові, ще соли й риби навезли; а хліб сьвятий я дома попродав, от у мене і гроші є і скотина, слава Богу, жива!.. Так то діється в сьвітї! дивно так!

— Такий вже ваш талац, Степановичу!—мовила бабуся зітхаючи: за те вам Господь і посилає, що ви в нужді людей не забуваєте. От хоч і тепер: коли б не ви — де б я притулилася з сиріткою! Хоч з гори та в воду!

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люде! с ким-же нам і поділитися, як не з вами. А тим часом розповідайте, Микитівно, далі, а то нашому гостеві може спочити треба.

Так ото сяк чи так минуло літо а осені ми́ їй не бачили. З разу лягла зіма, да така люта, у куші голод і холод завитали

до нас. Ліс увесь убідраний, висох, а князь заборонив ёго рубати на дрова. Хто, каже, хоч гілечку зрубає, того в могилу зажену! Ліс, каже, славний, сухий, літом приймає собі будувати палату. Я люблю простір, мені треба дворець, а не хата хахлацька, отака, в якій я тепер згинаюся немов собака в конурі. А люде бідні мерзли і мерли; що ти з ним вдієш, сказано пан. Що хоче, те й робить. На першому тижні, в пилишівку, Катерина Лукянівна родила; мамки не хотіла взятв, сама годувала свою дитину. Небавом пісьля хрестин поїхав він у Козелець до товаришів; гостював там цілий тиждень. Ми без ёго трохи спочили, слава Богу; аж ото в ночі, ми вже спати полягали, вертається він, гуркотить у двері та кричить. Я швидше одчинила двері, дістала огню, дивлюся, аж з ним якась жєнщина в офіцерському убранні. Він як гукне на мене: чого ти очі вирячила? Пошла вонь дура! Я й пішла до свого покою. Другого дня, за чаєм, він і каже Катрусі:

— Знаєш, серденько, який сюприс зробила мені сестра: не написавши до мене ні слова, взяла та й прїїхала. От така шєлихвістка. Та ти собі подумай тільки: на перекладних прїїхала; просто гусар-баба. Учора, подумай собі: підходжу я до почтової станції, дивлюся, стоїть біля воріт тройка коней, зовсім вже готова. Я зупинився; а ну, думаю, подивлюся, хто такий їхатимє. Дивлюся, виходить дама. Я, знаєш, трошки тєє... Ти вибач мені, серденько, така вже клята навичка... дивлюся, подумай, яка радість!... то була моя сестра... Ну тут ми кивнулись одєн до одного на груди.

— А я й не відала, що в тебе є сестра, промовила Катруся.

— А як-же, є та й не одна ще а дві. Одна за графом Горбатовим, вона раз-враз живе в столиці, — при дворі. Вона б те-ж до мене прїїхала, да знаєш, не можна, вона вельми замїтна. Я тебе зараз, серденько, з своєю сестрою познаємлю.

Нєначе те полотно зблїдла моя бідна Катруся. Вона запєвнє спостерегла, що то за сестра. За хвилину він привів ту сестру; не тямлю, чи молода, чи стара, за білилами та за рум'янами не можна було розсізнати.

— Отєє, каже, княжна Жюлі Мордатова. Вона так юрливо уклонилася, щось таке промовила по московськи, чи може по польськи, нічого я не розібрала, і Катруся, здається, те-ж, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблїдла.

— Ти вибач їй, моє серденько, вона в мене ще інститутка, по московськи майже слова не вимовить, та бач, у тому високому світі жадної потреби нєма на московську мову. От хоч про себе

скажу: до двайцять лїт я не вмів дві слові по московськи промовити. У нас в Грузії так само, як і в столиці; ніхто по московськи не розмавляє, все по французьки. Аж ми й своє малесеньке пішлемо до столиці, в інститут? Правда?

Катруся не спромоглася більше терпіти. Мовчки встала вона і пішла до дїтського покою. Я за нею, а Катерина Лукянівна лишилася зі своїми князями. . . .

Щаслива б я була, Степановичу, коли б забула те, що у нас діялося в домі, але-ж Біг мене покарав, не знаю за що, надїливши мене доброю памятю. Після тієї клятої сестри я ні на одну хвилину не лишала Катрусеї, та й вона, моя безталанниця, с того часу не виходила з свого покою. Господи, свята великомученице Катерино! Чи ти мучилася так, як мучилася моя бідна Катруся? І день було плаче і ніч плаче, я вже не тямилася, що з нею й робити. Ото-ж вона плакала, плакала та й почала вже в умі мішатися. Я хотїла дитину від грудей відлучити, не дала.

— Помру, каже, вкупі з нею, нехай мене з нею в одну труну положать. Нехай, що хочуть, роблять, а я дитини нікому не дам.

Що-ж менї було робити? Я так і лишила; дивлюся тільки та плачу. Катерина Лукянівна те-ж було зайде до нашого покою, гляне на свою княгиню та й не витерпить: хоч яка вона горда була, а заплаче та й вийде с покою. А поруч у других покоях пієні та музики, наче де в шинку на перехрестному шляху... Ота сестра ёго була жидівка, Хайка. Носяться вона з драгунами, сьїває, танцює, да такі вихиляси виробляє, що аж гидко. . . . Навіть люльку курила.

Катруся моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній не в моготу стало, та що ти робитимеш с таким виродком! У нашої сестри сказано тільки слёзи, самі слёзи, нічого більш не лишилося, а слёзи що? вода! Ох! не одну річку вилила вона сїєї гіркої води, а ёму байдуже! Інколи зайде до неї, та ще й питається: „Як себе чуєш?“ наче ёму повилазило, не бачить, що її ледві ноги носять. „Чи не післати, дружино моя, в Козелець до лікаря полкового?“ — „Не треба“, промовить вона, тай замовкне. — „Ну, як собі знаєш, се твоє, а не моє дїло, я до твоїх дїл ніколи не втручаюся“, промовить і піде собі, стукнувши дверми. Тільки нам і свїту Божого видко було — як він поїде куди небудь тижнів на два, або на три до своїх товаришів-драгунів. Тодї ми без ёго підлоги повимиваємо, вишкребемо, покої трохи попровітрюємо; а то просто стайня стайнею. Раз якось вер-

нувся він у ночі і привіз другу „сестру“, вже не жидівку, а Польку чи циганку, хто її знає, тямлю тільки, що була вона чорна: хотів і сю знаємити с Катрусєю, але Катруся ёго й до покою не пустила. Зіма підходила вже до кінця. Саме на середохресті зібралися наші люде тай прийшли громадою прохати хлїба в зерні на насїнне; кажуть: коли Бог вродить, семерицею вернемо. Куди тобі! слова вимовити не дав! З очей прогнав їх бідних, та ще й собаками нацькував. Хотїла заступитись за людеї Катерина Лукянівна, так він на неї як гукне: „Мовчіть! я сам знаю, що роблю! я до ваших ченців, да до спідниць не втручаюся, прошу і до моїх дїл не втручатися.“ Та се промовивши зараз покликав Яшку і казав запрягати трое коней, що б їхати до своїх драґунів.

Поїхав. А Катерина Лукянівна пішла до клунї, що б вибрати стїг жита і пшениці да веспїть змолотити мужикам на насїнне. Гадала вона, що він звичайно довго не вернеться. Подивилась коло клунї, половини скардів нема! Де-ж вони подїлися? питається вона у токового. А токовий каже, що князь попродав жидам, і солому і полову, все попродав жидам, а се-ж, звістно, солому драгунам, а полову нашим-же таки мужикам; а вони бідні й солومی раді-радїсенькі! Катерина Лукянівна вибрала одну скирту жита а другу пшениці і велїла мужикам молотити: „Та швидче, каже, молотїть, а то вернеться князь, так не дасть вам нічого“. Так воно й сталося. Другого дня тільки що розпочали молотити, аж їде він. „Що ви робите, сякі-такі! гукає на їх: як ви посьміли, хто вам велїв?! Я вас!“ Да як вихопить у візника нагайку, та як кинеться молотити молотників! нікого на току не зїсталось, усї повтїкали. Вже-ж і Катеринї Лукянівнї перепало! бідна вона три днї з лїжка не вставала. Пісьля сего він аж до самих зелених свят нікуди не їздив, усе дома бенкетував. А на саму зелену недїлю поїхав кудсь з своїм Яшкою. Катеринна Лукянівна знов післала за мужиками і велїла їм намолотити скїлько небудь ярини на насїнне; бо, дякуючи Богові, дощ перепав і земля добре таки зазеленїла. Тільки що взялися молотити просо та гречку, аж вертається він, а з ним драґунїї видимо—невидимо; немов та орда за Мамаєм рине: хто на мужицькому возї, а хто верхи, охляп без сїдла, а бідні денщики пішки, босонїж, тільки з люльками та с кашуками плентаються за своїми драґунами. Тільки що переступив порїг, зараз кликнув свого Яшку, каже, що б о З. годивї обїд був на 50 осіб, а вечеря на сотню осіб. І обїд і вечерю прилаштуї в саду; годї, каже, нам в отейї стайнї валятися, можна тепер і на підніжний вийти. Та червїнками так і брязкає в кишенї.

Да слухай, каже, звели прикажчикові, що б в ранці усіх мужиків вигнав хлїб молотити, треба увесь перемолотити, скільки є. Отоді ми догадалися, звідкіль у єго червінці взялися. „Не вже-ж таки він увесь хлїб продав, каже Катерина Лукянівна: що-ж бідні люде дїятимуть“?

А драгунїя тим часом, з усїєю мізерією своєю, не заходячи до покоїв, прямо в сад, попростягалася на траві, люльку курить, та сквернословить, аж доки не звелїв він винести у сад горілку. Усі столи, стільці те-ж повинесли в сад; велїв був і з спальні усе повиносити, та ми замкнулися і не пустили до себе. Він вилаявся по своєму, по московськи, та й лишив нас. Доки готовили обїд, драгунїя пила горілку. Горілку розстановили в пляшках трохи що не біля кожного дерева; пили, в карти грали; наш князь те-ж пив і грав; усі червінці, що взяв у жида на задаток за проданий хлїб, програв: тоді — карти об землю і вийшов із за столу, а товариші у сльїд єго зареготалися. Все отсе я з вікна бачила.

Вже смеркалося, коли Яшка з денщиками почали лаштувати обїд: постановили столи, на столи положили дошки, прості дубові дошки; вкрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, та Катерина Лукянівна не дала, що б пняні гості не понївечили, а скатертину коштовна. На столі в трох місяцях постановили сьвічки, а що б ще виднійше було, по обох кінцях столу постановили бочки с під смоли і запалили їх. Тільки що драгунїя сїла за стіл, де не взялися полкові музики та як утнуть! аж земля задрїжала. Не переграли ще вони і одного маршу, двлюся, клуня наша горить. Смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості, незвичайно пняні, двляються, регочуться та гукають: ура!

— Катрусю — кажу я — серденько моє, гляньте?! клуня наша горить! що-ж робитимемо? Дивимось, а вона не жива. Я до Катерини Лукянівни, і та без пам'яті лежить; я на неї пирекнула холодною водою: очуняла.

— Ратуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорять. Скирти вже всі загорілися, от-от і до дому добереться. На силу — на силу ми її привели до пам'яті та під плечі ввели з дому. Я хотїла дитину від неї взяти; так де! вона її з рук не випустила, тільки шепче: „Не дам, нікому не віддам, а сама її поховаю.“ — Ми перелякалися! — так якось страшно вона шепотїла. Ми повели її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату; дай вам Боже здоров'я! вже з вашої хати бачила я оте прокляте пожарище. Господь єго знає, з відкіль і вітер той взявся: снопи з скирт так прямо на будинки летять... а як занявся будинок, вітер ніби

трохи перемінився, повернув на хати. За хвилину усе село запалало. — Пропали ми, кажу я до Катрусі; а вона бідна лежить, та тільки головою киває до мене і язика в роті не поверне. — Катрусю! Катрусю! — гукаю я; не чує вона. Я с того ні жива, ні мертва, — Катрусю! — ще раз гукнула. Вона як скочить, подивилася округ себе, та як кине на долівку свою дитиночку, як закричить несамовито, почала волосє на собі рвати!... Бачу я, що вона не в своєму умі, винесла я дитину до другої хати, а її ми з Степановичем сяк да так утихомирили, обгорнули її в рядно, тай почали ляти їй на голову воду холодну. Прійшла вона в себе тай каже: „Не буду, не буду,“ а чого — не буду — й сама не тямиє. Потім зареготала, перегодом почала єспівати, да так жалієтно засьпівала, так страшно, що ми аж с хати повибігали. Отак промучилася вона до самого євіту. Перед зірницею трохи втихомирилася, а я тим часом сіла біля вікна та дивилася, як наше бідне село догоряє! Тільки де-не-де дим вився в гору... більш нічого не лишилося. І будинок, і кухня і все село пропало, лишилися димарі та печі с панєського будинку; а з мужичих хат і того не лишилося, бо у них димарі не с цегли. Сад лишився, тай той почорнів від диму: стоїть собі осторонь, такий чорний да страшний, що й дивитися на єго боязко. Заплакала я грішна, дивлячися на пожарище!... Що будемо робити? На все Єго євята воля!

Розбудила я Катерину Лукянівну і кажу до неї: „Що ми тепер робитимемо? куди ми дїнемося з нашою Катруєю? де захисток знайдемо?“ — „А хваба що?“ каже вона. — „А те, кажу я до неї, що Катруся не в своєму розумі, збожеволїла.“ — „А дитина?“ питається. — „Дитину, кажу, я від неї взяла, то вона трохи-трохи не задушила.“

Скочила вона та простоволоса на двір вибігла, гукає, що бричку швидче запрягали. Побачила, що двір чужий, вона й замовкла: подивилася на той бік греблі; охнула, затремтіла та, мов нежива, і впала до мене на руки. А як очуняла, то й питається у мене: „А де-ж княгиня? (вона все її так називала) покажи меві її.“ Пішли ми до комори, де була замкнена Катруся. Вхідмо: сидить вона на долівці, в одній сорочці, роснатлана, уся немов — огонь горить, хоч в коморі було доволі таки холодно; в руках у неї зібгана сукня; вона її до грудей тулить. Подивилася вона на нас, та нищечком і промовила: „Спвть, спвть не розбудїть.“ Ми с комори, страшно було дивитися на неї. А Катерина Лукянівна байдуже і не зітхнула навіть. А вже ніхто, як вона всему лиху причиною стала.

Не осуди її, Господи, на Твоєму праведному судї!

Помовчавши повернулася до мене тай каже: „Мариню! треба де небудь дістати бричку і коней, та відвезти її до Чернигова, або до Київа. До Київа, здається, ближше; але де-ж ми запобіжимо брички да коней“. „Хоч би воза якого! Кіньми, кажу я, Степанович зарадить, тільки брички у ёго нема, лишень простий віз“... „Попроси, каже, хоч простого воза.“

Я випрохала у Степановича, спасибі ёму, і воза і коней: намостили на возі сїна, покрили ряденцем, положили її бідну на возі; біля неї сїла Катерина Лукянівна.. повезли до Київа до Кириловського монастиря.. От тобі, Катерино Лукянівно, і княгиня! Любуйся тепер з неї!

Бабуся замовкла і нишком заплакала, а господарь мовив:

— Таки нічого казати: добра княгиня.

— А с князем, що сталося? — спитав я.

— Господь ёго знає — відповіла бабуся. Перед Петром драгунія с Козельця рушила в похід; так може і він з нею.. тільки ми ёго с тієї страшеної ночі не бачили вже.

— Добрий і князь! нічого казати — додав господарь; хоч би до дитини навідався, проклятий!

— Господь з ним! нехай ліпше не відвідує, мовила бабуся і виходячи с хати побажала нам на добра-ніч.

Другого дня в ранці, доки мій жидок підмазував бричку, та запрягав своїх сухоребрих коней, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла, на сумні останки погорілого села: мимоволї вирвалося у мене: от тобі і село, от тобі і іділія! от тобі і патріярхальні звичаї! Отаке зривалося у мене з язика, доки бричка не висунулася на улицю. Подякувавши господареві за ёго безкоряетну гостинність, я рушив своїм шляхом.

За кілька днів був вже я у Київі: поклонившись єв. угодникам печерським, того самого дня навідався я в Кириловський монастирь*). Овва! ліпше б було не навідуватися: там я занадто вже запевнився в гіркій правді сумного оповідання сего, що так журливо повітало мене на моїй любій рідній країні..

*) В Кириловському монастирі у Київі шпиталь для божевільних. — Ред.